

64e Jaargang nr. 3
juli 1992

HERMENEVS

TIJDSCHRIFT VOOR ANTIEKE CULTUUR

Deserta Stamus in Urbe

*het beeld van Italië in
Lucanus' Bellum Civile*

Vincent Hunink

Aan het begin van boek 3 van zijn epos *Bellum Civile* schildert de Romeinse dichter Lucanus (39-65 n.Chr.) hoe Pompeius wegvlucht voor zijn rivaal Caesar vanuit de haven van Brindisi:

Zodra de Zuidenwind in de wijkende zeilen blies en de vloot voortstuwde en zodra de schepen het midden van de zee in beweging brachten, keek iedere matroos uit over de Ionische wateren: de enige die zijn ogen niet van het Avondland kon afwenden was Pompeius. De havens van zijn vaderland, de kusten die zich nooit meer aan zijn blikken zouden voordoen, de heuvelrug bedekt door wolken, en de vage contouren van bergen: hij zag ze langzaam verdwijnen. - Toen zakten zijn vermoeide ledematen weg in een diepe slaap... (1,1-9)¹

In deze passage zien we hoe Italië zich geleidelijk aan de blik van Pompeius onttrekt. De dichter beschrijft de vervagende waarneming ervan met precisie en met een ondertoon van melancholie en pathos. Maar opvallender nog is het beeld dat van Italië opgeroepen wordt: het land lijkt somber, nevelig, met hoge bergen, ontoegankelijk...

Dat is een nogal ongebruikelijk beeld in de Romeinse literatuur. Meestal is Italië fris en zonnig, vriendelijk, vruchtbaar en harmonisch. Dat gangbare beeld zien we in de oudheid bevestigd in de vele bewaarde *laudes Italiae*. De belangrijkste specimina zijn onlangs in een *Reclam*-deeltje bij elkaar gezet.²

Lucanus wijkt hier van het gangbare beeld af. Verschillende geleerden hebben erop gewezen dat Lucanus hier met name zinspeelt op een passage in Vergilius' *Aeneïs* (3,521-4), waar Aeneas en zijn makkers Italië voor het eerst naderen. Ook zij bevinden zich op een schip en zien vage heuvels, maar aan hun blikken doet Italië zich juist steeds duidelijker en toegankelijker voor. Ook door het ochtendgloren valt over de Vergilius-passage letterlijk een ander licht.³

Woeste natuur

De tekst uit Lucanus die ik citeerde, staat niet op zichzelf. In eerste instantie kan hij gezien worden als een uitloper van een passage in boek 2 (2,392-438). Daarin wordt Italië beschreven als een land dat volledig gedomineerd wordt door ruige bergketens

en wilde rivieren en stromen. Even later wordt Brindisi beschreven als een sterke haven die de woeste zeeën trotseert (2,610-27). Verderop in boek 3 worden de gevaarlijke Pomptijnse moerassen genoemd (3,85). Kortom: 'la bella Italia' lijkt ver te zoeken.

Italië-liefhebbers die de moed nog niet opgeven en Lucanus blijven lezen, komen bedrogen uit. Het lijkt of de dichter er op uit is om overal waar hij kan een zo ongunstig mogelijk beeld van het land te geven. Ik wil proberen dat met een paar voorbeelden te illustreren en er een verklaring voor te vinden.

Op zichzelf lijkt zo'n verklaring nogal eenvoudig. *Bellum Civile* gaat, de titel zegt het al, over een burgeroorlog. We kunnen er dus weinig vrolijke beelden van Italië verwachten: de somberheid is inherent aan het centrale motief.

De meeste lezers van *Bellum Civile* zullen op een gegeven moment ook niet meer opkijken van het voor ons gevoel wat vermoeiende pathos van de tekst. De dichter is constant aan het overdrijven en doorslaan. Dat grimmige Italië gedomineerd door woeste natuurelementen kunnen we dus wel met een korreltje zout nemen.

Verre landen

Maar een vergelijking met beschrijvingen van andere landen maakt duidelijk dat er toch iets meer aan de hand is. In boek 9 vinden we bijvoorbeeld een merkwaardig stukje over Afrika.

Het vruchtbare deel van Afrika ligt in het westen; maar er lopen, ook hier, geen stromen doorheen: soms waait er een Noordenwind en krijgt het de regens van het Noorden. Doordat wij mooi weer krijgen, kan het zijn akkers opruimen. De grond wordt niet ten behoeve van rijkdommen geschonden, of gesmolten terwille van koper of goud. Op zijn kluiten is niets aan te merken: het is puur en tot in de diepte 'aarde'. De enige rijkdom van zijn bewoners is Mauretisch hout, maar ze wisten daarvan geen gebruik te maken en leefden heel tevreden met de lommerrijke bladeren van de citrusboom. - In het nog onbekende woud zijn ónze bijlen doorgedrongen, en wij hebben aan het eind van de wereld luxe etenswaren en tafels gehaald. (9,420-30).

Een bijna idyllisch motief klinkt hier door: het land is vruchtbaar en wordt min of meer automatisch geïrrigeerd. Er is geen spoor van mijnbouw en de mensen leven er in alle eenvoud - totdat de Romeinen komen. Zij zijn het die de oorspronkelijke onschuld van het land schenden, en hout komen kappen voor exotische tafels.

We zien hier heel duidelijk sporen van het geïdealiseerde landschap van de vroegere Gouden Tijd, of eventueel een toekomstige utopische droomwereld, kortom: van een wereld waar de corrumperende beschaving geen rol speelt.⁴ Die afwezigheid van metalen en ertsen bijvoorbeeld, geldt als een vast element in deze topos.⁵ De tegenstelling tussen eenvoud en weelde zal iedere classicus vertrouwd voorkomen.

Alleen al gezien de traditionele termen wil ik niet suggereren dat Lucanus hier serieuze cultuurkritiek bedrijft. Hij heeft dit 'mooie beeld' nodig als opmaat voor de verschrikkelijke woestijnen waarin Cato en zijn mannen later in boek 9 de meest gruwelijke ontberingen zullen lijden. Scherpe contrasten en tegenstellingen vormen de ruggegraat van Lucanus' werk. Opvallend is dat die 'paradijselijke trekjes' niet aan een geïdealiseerd Italië worden toegeschreven zoals zo vaak bij antieke schrijvers

(denk aan Vergilius!), maar juist aan het buitenland. Het versterkt daardoor de indruk van Italië als een woest en grimmig, gecorrumpeerd land.

Anderzijds is het met Italië nog niet zo erg gesteld als met Thessalië, waar de beslissende slag bij Pharsalus tussen Caesar en Pompeius gestreden werd. Vooral in boek 6, dat onmiddellijk vooraf gaat aan de strijdscènes van Pharsalus, richt de dichter zijn verontwaardiging en protesten tot dat land. Het is een land vol onheil en monsters, waar magische praktijken worden bedreven, waar de onheilspellende Gigantomachie plaatsvond en vanwaar de Argo voor het eerst de zee schond. En natuurlijk het land waar zoveel Romeinen zullen vallen, en waar de akkers allerminst, zoals in Afrika, 'puur en tot in de diepte aarde' zijn, maar doordrenkt raken met bloed en vol komen te zitten met botten van gesneuvelde soldaten.

Ook hier werpt het beeld van een ander land meer licht op dat van Italië. Lucanus wil zijn zwaarste retorische vuurwerk gebruiken om flink tegen Thessalië tekeer te gaan, en spaart zijn krachten zolang het om Italië gaat. Dat land is niet zozeer bloederig en monsterlijk, zoals Thessalië, als wel onherbergzaam en verlaten.

Ruïnes

Van die 'verlatenheid' van Italië zijn in *Bellum Civile* enkele indrukwekkende staaltjes te vinden. Dit is een fragment uit een lange klacht van de dichter in boek 7 over de vreselijke gevolgen van Pharsalus:

Deze oorlog zal de volksstammen van de toekomst bedelven, en de volkeren van de generatie die ter wereld komt beroven van hun geboortedag en meesleuren. Dan zal heel het Latijnse ras behoren tot het rijk der fabelen: Gabii, Veii, en Cora zullen nauwelijks nog kunnen worden aangeduid door met stof bedekte ruïnes. Dat geldt ook voor de huizen van Alba Longa, de woningen van Laurentum - het platteland zal verlaten zijn, zozeer dat er niemand woont tenzij een senator gedurende een voorgeschreven nacht, onder zuchten en steunen dat Numa het zo bevolen heeft. Niet de tand des tijds heeft dit aangetast, en deze monumenten in verval laten liggen; het is de schuld van burgers dat we zoveel lege steden zien. Waartoe is de mensheid gereduceerd! Wij, alle volkeren die op aarde geboren worden, kunnen de steden niet meer vullen met mensen, en de akkers al evenmin: één enkele stad kan ons bevatten. Vastgeketende gravers bebouwen de velden des avondlands. De huizen staan nog met verrotte voorvaderlijke daken, maar ze zullen boven niemand meer kunnen instorten. We hebben Rome, dat nu niet langer dichtbevolkt is met eigen volk, maar volgepakt met het schuim der wereld, tot een dergelijke graad van verloedering gebracht, dat in een zo groot Rijk geen burgeroorlog meer gevoerd kan worden.
(7,389-407)

Met stof bedekte ruïnes van Italische steden, verlaten platteland, en een wereldstad volgepakt met immigranten, zo ziet Italië er hier uit.

Sommige elementen van Lucanus' beschrijving hebben wel een historisch fundament. Het is een feit dat in de 1e eeuw v.Chr. schaalvergroting optrad in de Italische landbouw; de welbekende *latifundia* bebouwd door slaven zien we hier even doorschemeren. En in dezelfde tijd waren er inderdaad enkele steden in verval geraakt.⁶ Maar Lucanus heeft het wel weer erg zwaar aangezet.

Een soortgelijk beeld zien we al aan het begin van *Bellum Civile* in 1,21-32, waar de dichter een vermanend woord spreekt:

Maar als je zo'n verlangen had, Rome, naar onzalige oorlog, dan had je eerst de hele wereld onder Latijns gezag moeten brengen, voordat je de wapens richtte tegen jezelf. Tot dan toe ontbrak het je niet aan vijanden! Maar dat nu in de steden van Italië de huizen half verzakt zijn, de stadsmuren wankelen, enorme rotsblokken van ingestorte wanden op de grond liggen en huizen onbewaakt blijven, dat in oude steden nog slechts een enkele bewoner ronddwaalt, dat het Avondland met struiken begroeid staat en al vele jaren niet meer is geploegd, dat de mankracht ontbreekt waarom de akkers vragen - al die rampspoed is niet jouw schuld, woeste Pyrrhus, of die van Puniër; geen ander zwaard vermocht zo ver door te dringen: het zijn de diepe wonden toegebracht door burgerhand.
(1,21-32)

Hier wordt Italië niet eens meer bebouwd, maar is het begroeid met onkruid en struikgewas, en dwalen de laatste bewoners in de steden rond.

Interessant is de toespeling die Lucanus hier maakt. Laten we dit beeld eens vergelijken met een passage uit Vergilius' *Georgica*. Vergilius prijst de harmonische natuur en vruchtbaarheid van Italië en vervolgt:

Dan zoveel steden overschoon en grootse werken,
zovele sterkten op de steile rots gestapeld,
en onder de oude muren glijdend de rivieren.
(Verg. G.2,155-7)(vert. Ida Gerhardt)

Bij Vergilius trotse steden met stevige muren aan fraaie rivieren, bij Lucanus sombere ruïnes met verzakte muren. De toespeling lijkt onmiskenbaar. Het meest intrigerende is dat Vergilius' passage deel uitmaakt van de welbekende *laus Italiae*. Op een heel opvallende plaats in zijn werk lijkt Lucanus afstand te nemen van zijn prominente voorganger.

In het moderne Vergilius-onderzoek heeft de sombere ondertoon in de *Aeneïs* terecht veel aandacht gekregen.⁷ Mede als gevolg hiervan zijn in de laatste jaren ook twijfels geuit ten aanzien van de optimistische strekking van de *Georgica*, en zelfs, hoe vreemd het ook moge klinken, van de *laus Italiae*. Er blijken toch elementen in te zitten die zich niet zo een-twee-drie laten verklaren als positief. In zijn recente commentaar op de *Georgica* wijst R.F. Thomas (Cambridge 1988) op een aantal onrustbarende gevallen, zoals de vermelding van *oorlogspaarden* (Verg. G.2,145), de *ommuuring* van de steden in het geciteerde fragment - muren wijzen immers ook op dreiging en oorlog -; *krijgshaftige Italische volkeren* (166-7), en de aanwezigheid van *ertsen* als zilver, brons en goud (165-6). Bij dat laatste roep ik de veelzeggende afwezigheid van die metalen in het Afrika-fragment van Lucanus in herinnering. Italië- liefhebbers krijgen het zwaar te verduren. Nu lijkt zelfs de loftrompet van de grote Mantuaan een wat schelle bijklank te krijgen...

Thomas' pessimistische duiding van de *Georgica* heeft nogal wat stof doen opwaaien. Hoewel enthousiaste reacties niet ontbreken, staan de meeste critici afwijzend tegenover zijn ideeën. Maar als er ook maar een kern van waarheid in zou zitten, wordt de zaak er hier niet makkelijker op. We zouden dan niet slechts met een enkelvoudige contrast-immitatie te maken hebben: dus 'Vergilius' versus 'Lucanus', en 'harmo-

nisch, vredig, lieflijk' tegenover 'onevenwichtig, grimmig en verwoest'. De beelden van bei- de dichters zouden dan ook in zekere zin complementair zijn, zij het dat bij Vergilius toch ook onmiskenbaar oprechte liefde voor het land doorstraalt, terwijl bij Lucanus van zulke gevoelens niets te merken is.

Urbs deserta.

Het treurige beeld van Italië in *Bellum Civile* heeft uiteraard ook zijn weerslag op dat van de stad Rome. We hoorden al dat al het tuig van de wereld (*mundi faex*, 7,405) er zich had verzameld, en dat 'één enkele stad, nl. Rome, de hele bevolking kan bevatten'. Maar als Caesar wil gaan plunderen in Rome, roept de tribuun Metellus hem cynisch toe:

detege iam ferrum, neque enim tibi turba verenda est / spectatrix scelerum: deserta stamus in urbe

Ontbloot gerust het zwaard: je hoeft niet bang te zijn dat een massa mensen getuige is van je misdaden: verlaten is de stad waarin we staan.
(3,128-9)

Nu is de stad ineens geheel verlaten. Het is natuurlijk een retorische overdrijving, de zoveelste. Iets eerder had Caesar ook al uitgeroepen dat zijn tegenstanders Rome zonder meer verlaten hadden.

Het beeld van de verlaten stad krijgt nog wat extra reliëf door een parallel in het 9e boek. Daar brengt Caesar een bezoek aan het legendarische Troje.⁸ Die stad ziet er inmiddels ook al vervallen uit:

Hij wandelde rond in het afgebrande Troje (een beroemde naam!), en zocht naar grote overblijfselen van de muur van Apollo. Dorre struiken en rottende boomstompen bedekten het paleis van Assaracus en hadden met hun inmiddels uitgeputte wortels de tempels der Goden in bezit genomen. Heel Pergamum ging schuil onder doornbossen: zo waren zelfs de ruïnes verloren gegaan (*etiam periere ruinae*).
9,964-969.

We zien Caesar daarna op bekende plekken lopen die vaak niet of nauwelijks meer herkenbaar zijn. Een minuscuul stroompje is de Xanthus; als hij zijn voet ergens in het gras zet, zegt men hem 'niet op het graf van Hector te lopen', enzovoort.

Het behoeft geen betoog dat er tussen Troje en Rome een zeer nauw verband is. Lucanus weidt met evenveel dichterlijk plezier uit over het vervallen Troje als over Rome. Caesars wandeling in het verlaten en vergane Troje is een veelzeggend symbool voor de verwoesting van het Avondland dat vooral door zijn schuld verlaten is.

De melancholische toon bij het vertrek van Pompeius uit Brindisi blijkt niet incidenteel. Herhaaldelijk schotelt de dichter lezers beelden voor van een grimmig, gecorrumpeerd en volledig verlaten land. Bij gelegenheid benadrukt Lucanus weliswaar de positieve kwaliteiten van het Italische land en zijn cultuur. Maar dan is het hem duidelijk om iets anders te doen dan conventionele lofprijzingen: roem en glorie

van Italië vormen een contrast met het brute geweld van de veroveraar Caesar. Om een voorbeeld te geven: Caesar trekt op een gegeven moment naar Rome en plundert de Romeinse staatskas. Lucanus laat dan de kans niet voorbijgaan om lijsten te geven van de eerbiedwaardige Romeinse cultusplaatsen die Caesar daarbij schendt en historische Romeinse overwinningen waarvan hij de buit zonder blikken of blozen in beslag neemt (3,84-97 en 154-68). Het gaat niet om die grote namen zelf, maar om het extra negatief effect dat ze hebben op de karakterisering van Caesar.⁹

Patria ruens

De vraag blijft natuurlijk waarom het Italië van Lucanus zo negatief getekend is. In een meer biografische benadering had ik natuurlijk vrijuit kunnen speculeren over Lucanus' Iberische achtergrond (hij is geboren in Cordoba) of zijn rivaliteit met Italiaanse dichters en keizers, maar zulke verklaringen zijn nu toch wel echt uit de tijd. De sleutel is eerder te vinden in het werk zelf.

In tegenstelling tot Vergilius' *Aeneis*, die het ontstaan en de groei van de Romeinse staat bezingt, gaat het bij Lucanus om het verval ervan. Dit thema wordt in de secundaire literatuur vaak kernachtig aangeduid als *patria ruens*, 'de teloorgang van het vaderland'. Welnu, in de sombere beelden van Italië zien we dit thema heel concreet uitgedrukt. Meer dan met abstracte bespiegelingen en theorieën werkt Lucanus met beelden, symbolen en illustraties. We zien het hoofdthema uitgewerkt in allerlei elementen in de tekst. In de verwijzingen naar de Romeinse geschiedenis, in de vergelijkingen, de catalogi, de redevoeringen, ja, zelfs in veel personages en in de loop van het verhaal. Maar aanschouwelijker dan in de beelden van een letterlijk vervallend land kan het haast niet.

NOTEN

1. Van Lucanus' werk is geen moderne Nederlandse vertaling beschikbaar. De vertalingen in deze bijdrage zijn van mijn hand. Een bloemlezing van enkele fragmenten in een wat stroeve proza-vertaling is te vinden in: H.W. Fortgens, *De bloedige burgerkrijg* (fragmenten uit het *Bellum Civile* van Lucanus), 's-Gravenhage 1982. Bruikbare edities van Lucanus zijn te vinden in de Loeb-reeks, de Budé-reeks en de Tusculum-reeks. Een uitzonderlijk fraaie vertaling in Engelse hexameters is die van P.F. Widdows (Bloomington/Indianapolis 1988). Een wat vrijere poëtische vertaling is die van Susan Braund (Oxford 1992).

Over Lucanus is vooral de laatste decennia veel gepubliceerd. In Nederlandstalige tijdschriften is de belangstelling betrekkelijk beperkt gebleven. Nogal verouderd is: J. van Gelder, 'Lucanus als dichter', in: *Hermeneus* 26,1955, 182-92. Recentere artikelen zijn: J.H. Brouwers, 'Vergilius en Lucanus', in: *Lampas* 15,1982,1/2,16-27; en J. Verberne, 'Lucanus en Vergilius', in: *Lampas* 21,1988,1,25-33.

Voor meer bibliografische informatie zie: F.H.M. van Campen, *M. Annaei Lucani de bello cicili liber II, een commentaar*, Diss. Nijmegen (Amsterdam) 1991; V.J.C. Hunink, *M. Annaeus Lucanus, Bellum Civile book III, a commentary*, Amsterdam 1992 (=Diss. Nijmegen 1992); J. Masters, *Poetry and civil war in Lucan's Bellum Civile*, Cambridge 1992.

2. *Laudes Italiae, Lob Italiens*, Griechische und Lateinische Texte, ausgewählt und herausgegeben von Bernhard Kytzler, Stuttgart 1988.

3. De Lucanus-passage bevat nog meer echo's. Zie daarvoor mijn commentaar (zie noot 1) bij vers 5 en 8.

4. Zie hiervoor onder meer: B. Gatz, *Weltalter, goldene Zeit und sinnverwandte Vorstellungen*, Hildesheim 1967; G. Schönbeck, *Der Locus Amoenus von Homer bis Horaz*, Diss. Heidelberg 1962.

5. Zie hierover, en over de hele geciteerde passage: R.F. Thomas, *Lands and peoples in Roman poetry; the ethnographical tradition*, Cambridge 1982,108-12.

6. Voor Gabii zie bijvoorbeeld Hor. *Epist.* 1,11,7-8 en voor Veii Prop. 4,10,29-30.
7. Zie V. Hunink, 'Oorlog en liefde in Vergilius' *Aeneïs*, in: *De Gids* 154,1991,660-9, met verdere verwijzingen.
8. Over deze passage zie: P.H. Schrijvers, *Crise poétique et poésie de crise. La réception de Lucain aux XIXe et XXe siècles, suivi d'une interprétation de la scène 'César à Troie' (La Pharsale, 9,950-999)*, Amsterdam/New York/Oxford/Tokyo 1990, m.n. blz.29-31.
9. Het is interessant om te zien hoe Lucanus' Caesar op tal van plaatsen trekjes krijgt van een buitenlandse vijand van Rome, in het bijzonder de meest geduchte van allemaal, Hannibal. Prof.dr. P.H. Schrijvers wees mij erop dat we in Lucanus' Italië ook het motief van de *vastitas Italiae* (verwoesting van Italië) uit het werk van Livius kunnen terugzien.